

ALDAR KÖSE TİPİ VE TAŞKENT’TE (ÖZBEKİSTAN) YAYIMLANMIŞ TAŞBASKISI ALDAR KÖSE KİTABI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Halil İbrahim ŞAHİN*

ÖZET

Aldar Köse; Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Karakalpak Türklerinin masal ve fıkralarında yer alan bir tiptir. Bu tip, Anadolu masallarında “*köse*” olarak geçmektedir. Aldar Köse’nin hem masalarda hem de fıkralardaki öne çıkan en önemli özelliği, aldatıcı bir tip olmasıdır. İnsanları ve Şeytan gibi olağanüstü varlıkları aldatan Aldar Köse, bu konuda ün yapmış bir tiptir. Aldar Köse’yle ilgili anlatıların büyük bir kısmı Sovyetler Birliği döneminde yayımlanmıştır, ancak Çarlık Rusyası döneminde Taşkent’te yayımlanan Aldar Köse Kitabı, bu konuda yapılmış ilk metin neşirlerinden birisidir. Bu çalışmada Taşbaskısı tekniğiyle basılmış Aldar Köse Kitabı’ndaki anlatılar, tipler ve motifler açısından incelenmiştir. Taşkent’te yayımlanan bu metin, Aldar Köse’nin 1290’lı yıllarda Semerkant’ta ve Canibek zamanında yaşadığını öne sürmektedir. Metinde Aldar Köse, Kazakların ünlü fıkra tipi Cireşe’yi, Şeytan’ı, tüccarları ve bir padişahı aldatmaktadır. Aldar Köse Kitabı’ndaki yer ve şahıs adları, bu anlatıların Özbek ve Kazak Türkleriyle ilintili olduğunu göstermektedir. Ancak Aldar Köse, söz söylemede hüneri ve zekâsıyla Nasreddin Hoca gibi Türk dünyasının ortak tiplerinden birisi haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aldar Köse, fıkra, masal, tip.

A EVALUATION ON THE ALDAR KOSE TYPE AND LITHOGRAPHY ALDAR KOSE BOOK PUBLISHED IN TASHKENT (UZBEKISTAN)

ABSTRACT

Aldar Kose is a type that mentioned in the Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen and Karakalpak Turks folktales and anecdotes. This type is located as “*kose*” in the Anatolian folktales. Aldar Kose's the most important feature in folktales and anecdotes are a type of cheating. Aldar Kose who he deceives people and extraordinary beings like Satan is

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
hsahin@balikesir.edu.tr

famous in this regard. A large part of narratives about Aldar Kose was published in the Soviet Union but Aldar Kose Book published during Tsarist Russia in Tashkent is one of the first texts on this subject. In this study, narratives of Aldar Kose Book published in lithography technique were investigated in terms of types and motifs. This text published in Tashkent suggest that Aldar Kose lived around the years 1290 in Samarkand and Canibek times. In this text Aldar Kose cheat Kazakhs famous anecdote type Cirenshe, Satan, traders and a monarch. Place and personal names in the Aldar Kose Book indicate that these narratives associated with the Uzbek and Kazakh Turks. However Aldar Kose has become one of the common types of the Turkish world with speaking skill and intelligence like Nasreddin Hodja.

Key Words: Aldar Kose, anecdote, folktale, type.

Giriş

Aldar Köse, Kazak Türkleri başta olmak üzere Kırgız, Özbek, Türkmen ve Karakalpak Türkleri gibi Orta Asya Türk toplulukları arasında bilinen bir fıkra ve aynı zamanda masal tipidir. “*Aldar Köse*” adıyla olmasa bile “*köse*” tipine Türkiye sahasından derlenmiş masalarda da rastlamak mümkündür. Aldar Köse tipinin en önemli özelliği hilekârlıktır. Bu tip, fıkra ve masalarda insanları ve olağanüstü varlıkları çeşitli hilelerle kandırabilme özelliğiyle öne çıkar. Bazı masalarda, kurnaz bir hayvan olarak bilinen tilkiyi ve olağanüstü varlıklardan şeytanı kandıran Aldar Köse, kandırmada ustalaşmış bir tiptir. Bu yönüyle Aldar Köse, Türk dünyası masal ve fıkralarında en önemli aldatıcı tiplerden birisidir.

Aldar Köse’yle ilgili anlatıların tespiti büyük oranda Orta Asya Türklerinin Sovyet hâkimiyetindeki dönemine rast gelir. Aldar Köse’nin padişahları, hanları ve tüccarları kandıran bir tip olması, Sovyet dönemi bilim politikasıyla uyuşması nedeniyle Aldar Köse fıkraları ve masaları derlenerek yayımlanmıştır. Ancak bugünkü bilgilerimize göre Aldar Köse’yle ilgili metin neşirleri Çarlık Rusyası döneminde de bulunmaktadır. Bu çalışmada incelemeye aldığımız ve Türkmenistan El Yazmaları Enstitüsü’nde kayıtlı Aldar Köse Kitabı’ndaki anlatılar, Taşkent’te ve bin dokuz yüzlü yılların başında yayımlanmıştır. Taşbaskısı tekniğiyle basılan bu metin, Aldar Köse tipine bağlı anlatılarla ilgili çalışmaları Sovyetler Birliği döneminden çok daha öncelere taşımaktadır. Bu bakımdan bu metnin değerlendirilmesi, Aldar Köse tipinin ve fıkralarının hem tespiti hem de incelenmesi sürecine olumlu katkılar yapacaktır. Çalışma temel olarak iki ana kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda “*Aldar Köse*” tipinin genel özellikleri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın asıl bölümünü

oluşturan ikinci kısımda Orta Asya Türklerinde taşbaskı tekniğiyle metin neşretmenin tarihi hakkında kısa bilgilere yer verildikten sonra Aldar Köse Kitabı'ndaki anlatılar, Türk topluluklarından tespit edilmiş diğer anlatılarla mukayeseli bir şekilde incelenmiştir.

1. Türk Dünyasında Aldar Köse Tipi ve Anlatıları

Aldar Köse, Orta Asya Türklerinin masal ve fıkra gibi halk anlatılarında kendine yer bulmuş bir tiptir. Özellikle Aldar Köse fıkralarının geniş bir yayılma alanı vardır. Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik, Türkmen, Tatar, Başkurt, Kırım ve Azeri Türkleri arasında Aldar Köse tipine ve fıkralarına rastlandığı bilinmektedir. Dursun Yıldırım, fıkra tiplerini tasnif ettiği çalışmasında Aldar Köse tipini, "Ortak şahsiyeti temsil yeteneği kazanan ferdi tipler" başlığı altında değerlendirir. Yıldırım'a göre Aldar Köse, "*Türk boyları arasında halkın ve zümrelerin ortak unsurlarının birleştirilmesinden doğan*" bir tiptir (Yıldırım 1999: 25).

Aldar Köse'nin tip özelliklerini irdeleyen çalışmalar, onun tarihi ve efsanevi yönü üzerinde de durur. Aldar Köse'nin tarihi şahsiyeti hakkında Kazak halkbilimci Avelbek Konıratbayev, *Kazak Folkloru Tarihi* (Almatı 1991) adlı eserinde "*Aldar, gerçekten yaşamış kimse değildir. Onun ismi Moğol, Tatar, Dağıstan masallarında bol bol geçer. 'Aldar bilyan Yublar', 'İren Çeçen' adlı efsaneler çok eski zamanlardan beri vardır. Aldar Köse ismi çoğu zaman masalarda geçer. Yukarıda adı geçen iki metnin tarihi etnik özelliklerinden daha çok efsane-fıkra, güldürü tarafı daha üstün gelir*" şeklinde bir değerlendirme yapar (Yıldırım 1999: 29; Erimbetova 2003: 19; Eker 2003: 98). Bu ve bunun gibi değerlendirmeler, Aldar Köse'nin tarihi bir şahıs olmaktan öte, efsanevi bir şahsiyet olduğu yönündeki düşünceye vurgu yaparlar.

Aldar Köse, hem fıkra hem de bir masal tipidir. Bu bakımdan bazı Aldar Köse anlatımlarında tür sorunu karşımıza çıkmaktadır. Aldar Köse'nin yer aldığı bazı masallar fıkra, bazı fıkralar ise masal olarak yayımlanmış veya incelenmiştir. Özellikle Orta Asya Türklerinin fıkra araştırmalarında çok sayıda masal karakterli metin, fıkra olarak değerlendirilmiştir. Bu durum aslında sadece Aldar Köse için geçerli değildir. Bir fıkra tipi, masal gibi başka anlatılarda da karşımıza çıkabilmektedir. Diğer bir ifadeyle bazı fıkra tipleri, masalarda da karşımıza çıkabilmektedir. Türk dünyasının ortak fıkra tiplerinden birisi olan Nasreddin Hoca, bazı masalarda masal kahramanı olarak yer almıştır (Sakaoğlu 1992: 127-133; Sakaoğlu 1999: 234-239). Nasreddin Hoca'nın yer aldığı masallara, Nasreddin Hoca'nın fıkra tipi olarak tanınması nedeniyle fıkra demek ne kadar yanlışsa Aldar Köse'nin yer aldığı masalları da

fıkra olarak değerlendirmek aynı ölçüde yanlıştır. Ayrıca böyle bir yaklaşım, tür problemini de beraberinde getirecektir. O nedenle Aldar Köse anlatılarını sadece tipe göre değil, türlerin karakterlerini dikkate alarak adlandırmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Aldar Köse tipinin öne çıkan en önemli özelliği yalancılık ve hilekârlıktır. Aldar Köse'nin saf ve cahil görüntüsünün ardında zeki ve hilekâr bir tip vardır. Bu tip, çoğunlukla zenginler, cimrilere ve hanlarla uğraşır (Erimbetova 2003: 21-22). Zekâsının göstergesi olan yalanlar ve oyunlarla muhataplarını kandırır ve istediklerini elde eder. Gülin Ögüt Eker, Aldar Köse tipiyle ilgili şöyle bir değerlendirme yapar: *“Düşmanlarıyla girdiği mücadelede, onları yenmek için saf/aptal kişiliğinde görünmek ise, Aldar Köse'nin en belirgin özelliğidir. Başlangıçta bürünülen saf insan görüntüsüyle rakibinin dikkatini dağıtarak kurnazlıkla onu yenmek, olay sonunda akıllı/zeki kimliğiyle ortaya çıkmak fıkra tipinin temel özelliğidir.”* (Eker 2003: 107). Bu yönüyle Aldar Köse, hem masalların hem de fıkraların yegâne aldatıcı tipi haline gelmiştir.

Aldar Köse anlatılarında Cirenşe Hatip, Tazşa Bala (Keloğlan), Kurnaz Oğlan, Şık Bermes Şıgaybay, Alaşa Han, Şeytan, Aldan, Muhtar gibi tipler yer alır (Erimbetova 2003: 22). Aldar Köse, Orta Asya Türklerinin ortak tiplerinden birisidir. Pek çok Türk topluluğunda Aldar Köse tipine ve anlatılarına rastlamak mümkündür. Bu tipin özelliklerini daha iyi belirleyebilmek için Orta Asya Türklerinin Aldar Köse'yle ilgili düşüncelerine ve değerlendirmelerine yakından bakalım.

Aldar Köse'nin Kazak Türklerine mensup bir tip olduğunu ileri süren görüşler vardır. Özellikle fıkralarında yer alan tipler ve yerler, Kazakistan sahasıyla sıkı bir ilişki içindedir. Aldar Köse'yle ilgili ilk metin neşirlerinden birisi olan Taşkent baskısı Aldar Köse Kitabı, *“Her kim Aldar Köse sözün bileyin dise Kazak bakçelerin istesünler”* şeklinde sona ermektedir. Bu bakımdan Kazakistan'daki Aldar Köse'yle ilgili bilgi ve malzemeler oldukça önemlidir. Kazak halkbilimi araştırmalarında Aldar Köse ile ilgili anlatılara genel olarak *“añız erteği”*, ancak fıkra türüne yaklaşan Aldar Köse anlatılarına ise *“eñgime”* adı verilmektedir (Alpısbayev 1988: 49). Kazak Türkleri arasında yapılan çalışmalarda Aldar Köse'yi efsanevi kahramanlar arasında gösterme temayülü söz konusudur. Malik Gabdullin, *Kazak Halk Adebıyatı* (Almatı 1957) adlı eserinde, Aldar Köse etrafında anlatılan hikâyeleri *“efsanevî hikâyeler”* (añız-engime) olarak adlandırır. Ona göre *“Kazak halkının konuyu gerçek hayattan alarak sözlü şekilde meydana getirdiği edebi eserlerin bir türü, efsane hikâyelerdir. Efsane hikâyelerin ilk nüshaları halk için çalışan ve yaşamış olan insanların işini, yaşamını hikâye tarzında anlatmakla ortaya çıkmıştır. Böyle*

insanların halk için, halk uğruna yaptığı çeşitli işler halk edebiyatında efsane hikâyeye dönüşerek nesilden nesile ulaşmıştır.” (Erimbetova 2003: 14). Kazak folklor araştırmacısı Avelbek Konıratbayev de Aldar Köse hikâyelerini efsaneler başlığı altında değerlendirirken bu hikâyelerin masala veya fıkraya daha yakın olduğunu ifade etmiştir. Kazak halk edebiyatındaki mensur türler üzerine çalışmaları bulunan Seyit Kaskabakov, *Kazak Halk Nesirleri* (Almatı 1984) adlı kitabında, Aldar Köse anlatılarını “hiciv masallar” başlığı altında değerlendirmeyi uygun bulmuştur (Erimbetova 2003: 14-15).

Kazak Türkleri arasında Aldar Köse’yle ilgili olarak “*Aldar Köse ve Kürek Kemiği*”, “*Aldar Köse ve Arkadaşı*”, “*Aldar Köse ve Alaşa Han*”, “*Cirenşe Hatip ve Aldar*”, “*Aldar Köse ile Şeytan*”, “*Aldar’ın Evlenmesi*” gibi fıkralar anlatılmaktadır (Erimbetova 2003). Kazak Türkleri arasında Aldar Köse, aynı zamanda bir masal tipidir. Muhtar Avezov’un, *Folklor Yazıları* (Ankara 1997) adlı çalışmasında belirttiğine göre Aldar Köse’yle ilgili masallar (aңыз-ertagiler), 16-18. yüzyıllarda oluşmaya başlamıştır. “*Cirenşe men Aldar Köse*” ve “*Aldar Köse men Şıkbermes Şıgaybay*” masallarında olduğu üzere Aldar Köse bazı Kazak masallarında yer almıştır (Zhamakina 2009: 16, 31).

Aldar Köse, Türkmenistan Türkleri arasında da bilinmektedir. Türkmen fıkraları üzerinde çalışmaları bulunan Ş. Halmuhammedov, Aldar Köse fıkralarının masala benzediğini söyler. Bu hikâyelerin masal türünden daha ziyade fıkraya yaklaştığı sonucuna varan Halmuhammedov, Aldar Köse fıkralarını, bir tipin farklı maceralarının bir araya getirilmesi olarak değerlendirir (Halmuhammedov 1977: 45-46). Türkmenler arasında “*Aldar Köse ve Kazı*”, “*Bilgir Guş*”, “*Yovbasar*”, “*Ölümüz-e Gaçakdır*”, “*Köse ve Gürsagkal*”, “*Kim Köp Aydın Bilyer*” gibi fıkralar Aldar Köse tipine bağlı olarak anlatılan fıkralardır (Halmuhammedov 1977: 51).

Türkmenlerde Aldar Köse, fıkraların yanı sıra masalarda da yer alır. Bu masalarda Köse, devlerle ve kendisi gibi kurnaz tilkilerle mücadele eder. “*Aldar Köse, Döv ve Tilki*” adlı masalda Aldar Köse bir dev ve tilkiyle mücadele etmektedir. Masalda Aldar Köse, çölde bir deve rast gelir ve onunla güç sınamaya girişir. Aldar Köse, deve “*Her birimiz yerden bir avuç kum alsın ve sıksın. Kim kumun yağını çıkarırsa o daha güçlüdür*” der. Dev, Aldar Köse’nin bu teklifini kabul eder ve yerden aldığı kumu sıkmaya başlar, ancak kumdan herhangi bir şey çıkaramaz. Sıra Aldar Köse’ye geldiğinde, o daha önce kuma sakladığı yumurtayı alır ve sıkır. Yumurtanın sarısı Köse’nin parmaklarından akınca dev, Aldar Köse’nin güçlü olduğunu anlar ve ona hürmet etmeye başlar. Aldar Köse, hile yaparak devi kandırmıştır, ancak Köse’nin bu huyunu bilen tilki, devi uyarır. Tilki, Aldar Köse’nin aslında güçlü

olmadığını, bunu kendisine ispatlayabileceğini, ispatlayamazsa cezasını çekmeye razı olduğunu söyler. Aldar Köse, tilkinin planlarını boşa çıkarınca tilki, Aldar Köse'yle uğraşmanın cezasını canıyla öder (Allanazarov 2007: 368-373). Bu masalda da Aldar Köse, hem devi hem de tilkiyi kandırmıştır.

Türkmenler arasındaki Aldar Köse'nin de öne çıkan en önemli özelliği, insanları çeşitli yalanlar ve hilelerle kandırabiliyor olmasıdır. Oğlunun pazara satmak için götürdüğü sığırı keçi parasına satın alan tüccarları Aldar Köse, sekiz defa kandırır. Bütün paralarını aldığı gibi Köse, bu tüccarları köle olarak satılığa çıkarır. Padişahların paralarını ve bazen de kızlarını alır. Türkmenler arasında Aldar Köse, sadece insanları değil, şeytanı bile aldatabilen bir tiptir (Durdıyev 1967: 51-52).

Özbek Türkleri arasında Aldar Köse'nin ölümüyle ilgili bir anlatı yaygındır. Buna göre adamın biri Aldar Köse'nin köseliğiyle alay eder. Köseliğine bir açıklama getiremeyen Aldar Köse, patlayarak ölür (Erimbetova 2003: 17). Karakalpak Türkleri arasında da Aldar Köse'yle ilgili bazı anlatılar mevcuttur. Bunların birinde Aldar Köse, Karakalpak Türkü olarak gösterilir. Anlatı, "*Buringi ötken zamanda Harezmi elinde Karakalpak halkıda Aldar Köse degen birev bar eken. Buhara'da Muhtar Köse, Duhtar Köse degen eki köse bar eken*" şeklinde başlayarak Aldar Köse'nin Karakalpak Türklerine mensup olduğunu ileri sürer (Halmuhammedov 1977: 47).

Türkiye'de anlatılan fıkralarda veya masalarda "*Aldar Köse*" ismine rastlanmasa da özellikle masalarda karşımıza çıkan "köse" tipi, Aldar Köse anlatılarındaki tiplerle önemli benzerlikler göstermektedir. Genel özelliklerine bakıldığında Türkiye'deki "köse" tipi ile Türkiye dışındaki Türk topluluklarından Kazak, Özbek, Türkmen ve Karakalpak Türklerindeki "*Aldar Köse*" tipinin benzer tipler olduğunu söylemek mümkündür. Pertev Naili Boratav, Saim Sakaoğlu ve Ali Berat Alptekin gibi masal araştırmacıları, köse tipinin yer aldığı masallar derlemişler ve bu tiplerle ilgili bazı tespitler yapmışlardır. Pertev Naili Boratav'ın *Az Gittik Uz Gittik* adlı çalışmasında "*Kösenin Tavşanı*" ve "*Köse Ayak Kaç*" adlarıyla yer alan masalların merkezinde köse tipi yer almaktadır. "Kösenin Tavşanı" adlı masaldaki olaylar şu şekilde özetlenebilir:

Köse, bir tavşanı çuvala koyup tarlaya götürür. Tarlaya gitmeden önce de karısına "*Tarlaya bugün misafir gelecek yemek yap.*" der. Öğle vakti misafiri geldiğinde köse, tavşanı çuvaldan çıkarıp "*Ablan yemek yapsın da al gel*" der. Tavşan dağa doğru kaçır gider. Bir müddet sonra kösenin karısı tarlaya yemek getirir. Kösenin misafiri bunu görünce tavşanı kösedan satın alır. Aynı şekilde

tavşanı kendi evine gönderen adam, akşam olduğunda tavşanın eve haber götürmediğini ve kösenin kendisini aldattığını anlar.

Köseye aldanmış bu adam, karısının telkiniyle kösedden hesap sormaya gider. Köse, adamın geldiğini görünce karısıyla bir oyun daha oynamaya karar verir. Karısını yalan yere öldüren ve bir düdükle diriltlen köse, bu adama bu kez de düdüğü satar. Sihirli bir düdük aldığını düşünen adam, eve döndüğünde karısını öldürür ve düdükle diriltmeye çalışınca yine kösenin kendisini kandırdığını anlar.

Karısını yok yere öldüren adam, artık köseyi öldürmeye karar verir. Köseyi çuvalla denize atacakken kendi kendine “*Atmadan önce şunu bir döveyim*” der. Adam sopa aramaya gittiğinde köse, hileyle çuvala oradan geçmekte olan bir çobanı koymayı başarır. Kösenin yiyeceği dayağı bu çoban yer ve üstüne üstelik denize atılır.

Kösedden kurtulduğunu düşünen adam, köye döndüğünde köseyi büyük bir sürüyle evine giderken görür. Bunun nasıl olduğunu sorduğunda köse, “*Sen beni denize atınca kırk dedim. O zaman davarın kırkını verdiler*” der. Köseye defalarca aldanan adam, “*O zaman beni de denize at*” der. Köse, adamı çuvala koyup denize atar ve o adamın bütün malı mülkü köseye kalır (Boratav 2006: 255-257).

Görüldüğü bu masaldaki köse tipi, Aldar Köse'de olduğu üzere insanları oyunları ve sözleriyle kandırmaktadır. Sadece bu masalda değil, başka masalarda da durum benzerdir. Boratav'ın 1939 yılında ninesinden derlediği “Köse Ayak Kaç” masalında köse, gizlice bir bebeğin yerine geçerek günlerce kendini hiç tanımadığı insanlara baktırmıştır (Boratav 2006: 258-261).

Köse tipinin yer aldığı masallar Anadolu'nun pek çok yerinden derlenmiştir. Saim Sakaoğlu Gümüşhane ve Bayburt masalları üzerine hazırladığı çalışmasına “*Âlim Köse*” ve “*Keloğlan ile Köse*” adlarıyla iki masal metnini dâhil etmiştir. İlk masalda köse, zekâsıyla diğer masalda ise hilekârlığı ve cimriliğiyle öne çıkmaktadır (Sakaoğlu 2002: 516, 527-531).

Ali Berat Alptekin'in Taşeli'den derlediği “*Dört Köseler*” adlı masal, Türk dünyasındaki kültürel bağların gücüne ve devamlılığına ışık tutacak nitelikte bir masaldır. Makalenin temel malzemesini teşkil eden Taşkent baskısı Aldar Köse Kitabı'nda yer alan bir anlatının benzeri bu masalda yer almaktadır. Ayrıca Boratav'da yer alan kösenin bir tavşanla insanları kandırması da masalda kendine yer bulmuştur (Alptekin 2002: 324-327). Bu masalda Köse, kendisi gibi köse olan diğer üç kişiyi kendi yöntemleriyle kandırmaktadır. Üç köse,

muhatapları köseyi öldürmek istedikçe başlarına başka bir felaket gelmektedir. Bu masalın Aldar Köse Kitabı'ndaki anlatılarla olan ilişkisi, çalışmanın sonraki kısmında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

2. Orta Asya Türkleri ve Taşbaskıcılığı

Orta Asya Türklerine nazaran matbaacılıkta daha önde olan Türkiye Türkleri, 1831 yılından itibaren taşbaskı yöntemiyle halk edebiyatı kapsamında, başta halk hikâyeleri ve fıkralar olmak üzere, çok sayıda kitap yayımlamışlardır (Derman 1988, Öztürk 1996, Duman 2005: 23-32, Koz 2008: 7). Orta Asya Türklerinin matbaacılık faaliyetleri ise, bölgenin Çarlık Rusyası tarafından ele geçirildiği yıllara dayanır. Ruslar, 1856 yılında Taşkent'i ele geçirdikten sonra bu bölgede Türkistan Genel Valiliği'ni tesis ederek Taşkent'i merkezi bir konuma getirmişlerdir. Askeri yönetimin ihtiyaç duyduğu evrakı ve yayınları basabilmesi için 1868 yılında ilk matbaa Taşkent'te kurulmuştur. Önceleri Rusça eserlerin basıldığı bu matbaada 1870 yılından itibaren Arap harfli Türkçe eserler de basılmaya başlanmıştır. Arap harfleriyle basılmaya başlanan *Türkistan Vilayetinin Gazetesi*, bu alandaki ilk yayınlar arasındadır (Yazberdiyev 2005: 53-55). Burada Hive Hanı II. Muhammed Rahim'in köşkünde kurulan ve taşbaskısı esasına göre basım yapan matbaaya da kısaca değinmek gerekir. Bu matbaada Ali Şir Nevayî'nin "*Hamse*"si, Munis ve Raci divanları basılmıştır. 1874 yılından itibaren faaliyete geçirilen Hive matbaasında, bölgedeki yazılı ve sözlü edebiyat ürünleri neşredilmiştir (Yazberdiyev 2005: 55-61).

Günümüzde Özbekistan sınırları içinde kalan bu merkezlerde tesis edilen matbaalarda çok sayıda Türkçe eser basılmıştır. Fuzuli, Nesimi, Rabguzi, Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Mağrûfî, Şeydayî, Şabende, Andalîp ve Mahtumkulu gibi Türk şairlerinin şiirleri ilk defa adı geçen matbaalarda taşbaskısı esasına göre basılmıştır. Ayrıca Nasreddin Hoca fıkraları, "*Garip-Şahsanem*" (Ek 1), "*Aslı-Kerem*", "*Sayatlı-Hemra*" (Ek 2), "*Melike-Dilaram*", "*Ferhat ve Şirin*" (Ek 3) hikâyeleri, "*Kesik Baş*" gibi dini hikâyeler bu dönemde basılmıştır. Taşkent, Hive ve Buhara gibi merkezlerde basılan ve tarafımızdan görülen eserlerde bölgenin ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesi kullanılmıştır. Bu yüzden bu bölgede basılan kitaplar, sadece Özbek Türkleri arasında değil, Kazak, Kırgız, Türkmen, Karakalpak, Tatar vb. çok çeşitli Türk topluluklarında da rağbet görmüştür. Bugün, bölgedeki kütüphaneler ve özel arşivler, bu taşbasmalarını toplamakta ve araştırmacıların hizmetine sunmaktadır. Bu çalışmada ele aldığımız Aldar Köse Kitabı (Ek 4) başta olmak üzere, çok sayıda taşbaskısı eser, Türkmenistan Milli Elyazmaları Enstitüsü'nde yer almaktadır.

Çağatay Türkçesiyle Taşkent, Hive ve Buhara gibi merkezlerde basılan taşbaskısı eserlerle birlikte bölgenin folklor ürünleri ilk kez matbaa yoluyla çoğaltılmış ve daha geniş bir alana yayılma imkânı bulmuşlardır. Bilimsel bir titizlikle hazırlanmamış olsalar da bu eserler, günümüz folklorcuları için önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Halk edebiyatı kapsamında değerlendirdiğimiz destan, halk hikâyesi, masal ve fıkra gibi türlerin yer aldığı taşbaskısı eserlerdeki en önemli problem, metinlerin kaynağı meselesidir. Bu kitaplardaki metinleri kimin nerede, ne zaman ve kimden derlediği veya hangi kaynaktan elde ettiği belirsizdir. Bu durum, Anadolu sahasındaki taşbaskısı eserler için de geçerlidir. Böyle bir eksiklik, taşbaskısı eserlerin bilimsel çalışmalara kaynaklık edip edemeyeceği meselesini öne çıkarabilir. Ancak Orta Asya Türklerinin taşbaskı eserlerinde yer alan anlatıları veya şiirleri daha sonraki yıllarda sözlü gelenekten derlenen metinlerle mukayese şansımızın bulunması, bu metinlerin ne ölçüde sağlıklı olup olmadığını ortaya koyabilmektedir. 1900'lü yıllarda basılan halk edebiyatı metinleri, Sovyetler Birliği döneminde elde edilen derlemelerle mukayese edildiğinde bu metinlerin geleneksel ortamlardan tespit edildiği anlaşılmaktadır. Bu metinlerin şekil, yapı, içerik, dil ve üslup özellikleri gelenekten derlenen metinlerle uyumaktadır. Böyle bir tespit, Orta Asya Türklerinin taşbaskı eserlerindeki metinleri güvenilir ve bilimsel çalışmalarda kullanılabilir hale getirmektedir.

3. Taşbaskısı Aldar Köse Kitabı

Bu bölümde ele alınan taşbaskısı *Aldar Köse Kitabı*, Türkmenistan El Yazmaları Enstitüsü Arşivi'nde 8878 numarayla kayıtlıdır. Kitabın basım yeri ve tarihiyle ilgili bilgilerin bulunduğu kısım karalanmış haldedir. Kitabın kapağında *Aldar Köse Kitabı Bâ-Tasvîr* şeklinde bir başlık yer almaktadır. Kitabın basım bilgileri karalandığından okunmamakla birlikte, bu bölgede basılan taşbaskısı eserler hakkında bilgi veren kaynaklar, bu kitabın Taşkent'te basıldığını, ancak basım tarihinin belli olmadığını bildirmektedirler (Yazberdiyev 2005: 255). Taşbaskısı kitapta bazı tasvirler de yer almaktadır. Türkiye sahasındaki taşbaskısı Nasreddin Hoca fıkralarında da rastladığımız bu tasvirler, fıkralar veya hikâyelerde geçen tipleri ve olayları konu etmektedir. *Aldar Köse Kitabı*'nda Aldar Köse ve Azrail'in buluşmasını, Aldar Köse'nin pazar yerinde eşeğini satmaya çalışmasını ve Aldar Köse'nin kadın kılığına girmiş halini gösteren tasvirler bulunmaktadır.

Aldar Köse anlatılarını içeren bu kitabın dili, Çağatay Türkçesi'dir. Bu bölgede basılan diğer taşbaskısı eserlerde olduğu üzere, bu taşbaskısı kitapta da Çağatay Türkçesi kullanılmıştır. Ancak Orta Asya bölgesinde yayımlanan pek

çok eserde olduğu üzere bu kitabın dilinde Kazak Türkçesine ait özellikler bulunmaktadır. Bu duruma, bu bölgede yazılan ve basılan eserlerin pek çoğunda rastlanır. Özellikle Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin karşılaşma yerlerinde Çağatay Türkçesi belki hâkim dil olabilir, ancak Türkmen ve Kazak Türkçelerinin baskın olduğu eserler de vardır. Örneğin on beşinci yüzyılda kaleme alınan *Revnaku'l-İslâm*, Çağatay ve Kıpçak Türkçesine ait unsurları barındırmasına rağmen, Türkmen Türkçesine ait bir eser olarak kabul edilir (Vefâyî, *Revnaku'l-İslâm* 2010: 57). Kazakistan'da yayımlanan *Juldıznama* adlı eserde de benzer bir durum söz konusudur. Çağatay Türkçesi dairesinde yer almakla birlikte bu eserde Kazak Türkçesinin baskın olduğu görülmektedir (Mahdum 2009: 124). Aldar Köse Kitabı da Çağatay yazı dili dairesinde yer almakla birlikte Kazak Türkçesinin ağır bastığı eserlerden birisidir.

Bu taşbaskısındaki anlatıları kimin bir araya getirdiği, diğer bir ifadeyle bu anlatıların hangi kaynaklardan derlendiği veya alındığı belli değildir. Ancak bu kitabı hazırlayanlar, Aldar Köse'nin Kazak Türkleri arasında yaygın olarak bilinen bir tip olduğunu vurgulamaktadırlar. Kitaptaki Aldar Köse anlatıları, "*Her kim Aldar Köse sözün bileyin dise Kazak bakçelerin istesünler vallahi a'lem tamam*" şeklinde sona ermektedir. Bu bakımdan buradaki anlatıların Kazak Türklerine mensup birisi tarafından hazırlanmış olabileceği veya Kazak Türklerinden derlenmiş olabileceği düşünülebilir. Ayrıca buradaki anlatılarda adı geçen yer isimleri ve bazı tiplerin adları da bu anlatıların Kazak Türkleriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Kazak Türkleri arasında meşhur bir fıkra ve masal tipi olan "*Cirenşe*" bu metinde yer almaktadır.

Aldar Köse Kitabı'nda birden fazla anlatı vardır, ancak bunları düzenleyen kişi, anlatıları birbirleriyle ilintili hale getirmeye çalışmıştır. Başka bir ifadeyle kitaptaki anlatılar, mantıki bir silsile içinde sıralanarak bütün bir anlatı gibi tasarlanmıştır. Kitap, Aldar Köse'nin yaşadığı devrin tanıtımı ve doğumunun anlatımıyla başlamaktadır. Bu kısmı çeşitli anlatılar izlemekte ve son kısımda Aldar Köse'nin nasıl öldüğünü anlatan bir olayla kitap sona ermektedir. Bu yönüyle bu metin, Aldar Köse'nin maceralarını biyografik bir düzende vermektedir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında kitapta yer alan metin, çeşitli başlıklar altında ele alınmıştır. Hacim açısından çalışmanın sınırlarını zorlamayan anlatılar aynen çalışmaya dâhil edilirken, hacimli bazı anlatılar ise özetleme yoluyla incelemeye alınmıştır.

3.1. Aldar Köse'nin Yaşadığı Devir ve Ailesi

Aldar Köse Kitabı, Aldar Köse'nin yaşadığı devrin belirtilmesi ve ailesinin tanıtılmasıyla başlamaktadır:

“Raviler böyle kültürübdür kim tarihning altı yüz toksan birinçiside Semerkand ülkesinde Cani Big Kalmak zamanında Remadan ilinden Şumray digen kişiden Koray digen ogul togulub. Koray bülügga yitib hatun alib andın yine bir bala cihânga peyda bolub ol balanı mekriga barça ta'accüb barmakın tişleb tefekkür bahrığa özin urar irdi. Gûyâ ki Deccâl-ı sâni irdi.” (Aldar Köse Kitabı, 1)

Kitabın giriş bölümünde Aldar Köse'nin Miladi 1290'lı yıllarda Semerkant'ta ve Canibek zamanında dünyaya geldiği belirtilmektedir. Tarihi kaynaklar, Özbek Han'dan sonra Altınordu Devleti'nin başına geçen Canibek Han (1342-1357) adlı bir hükümdardan bahsetmektedir (Kurat 2002: 132). Ancak Canibek, verilen tarihten çok daha sonraları hükümdarlık yapmıştır. Kitabın verdiği tarihle, tarihi kaynaklardaki bilgiler çelişmektedir. Ayrıca tarihler arasında uyum olsa bile Aldar Köse'nin bu dönemde yaşadığını gösteren başka bir kaynak da bulunmamaktadır. Aldar Köse'nin Canibek Han döneminde yaşamış bir tip olarak gösterilmesinde, bazı anlatılarda Aldar Köse ile birlikte Canibek'in de yer alması etkili olmuştur (Erimbetova 2003: 40-43). Bu bilgilerden hareketle Aldar Köse'nin Canibek döneminde yaşadığını söylemek mümkün değildir. *“Aldar ile Yublar”* hikâyesinin, Sibiryâ Tatarları arasında 10. yüzyıldan beri anlatılmakta olduğu yönündeki bilgiler de Aldar Köse'nin yaşadığı devirle ilgili problemlerin büyüklüğüne işaret etmektedir (Erimbetova 2003: 19-20).

Tarihi anlamda olmasa bile halkbilimi açısından bu giriş değerlidir. Aldar Köse'nin yaşadığı dönem ve ailesiyle ilgili bazı rivayetleri aktarmanın ötesinde bu bölüm, Köse'nin hilekâr birisi olduğu bilgisini vermesi açısından önemlidir. Aldar Köse'nin bütün anlatılarında hile ön plandadır. Böyle bir tipin daha doğuştan itibaren bu özelliğiyle tanındığından ikinci bir Deccal olarak tasvir edilmesi, giriş bölümünün metindeki diğer anlatılarla uyum içinde olduğunu göstermektedir.

3.2. Aldar Köse ve Cirenşe

Taşbaskısı Aldar Köse Kitabı'nda Köse'nin doğumu anlatıldıktan sonra onun Cirenşe ile karşılaşması anlatılır:

“Anı vaktide bir Cireñçe namlık dânişmend her bir sözige handan ming tenge alur irdi. Anıng sözi hem bir kitâb bolur. Bir gün Cireñçe tengelerin horcına salıb atga artub miniüb barur irdi. Nâgâh bu balaga mukâbil bolub ikevi sözleşüb ahırında Cireñçe bu balanıng sözige cevâb tabıb bire almay istihalege kitib yarılıb öldi. Anıng horcınıdaki tenge birle atı munga kaldı.” (Aldar Köse Kitabı, 1).

Cireñşe, özellikle Kazak Türkleri arasında yaygın olan bir fıkra ve masal tipidir. Bu tipin temel özelliği, söz söylemede hünerli ve zeki olmasıdır. Özellikle hanlarla girdiği mücadelelerden veya karşılaştığı zor durumlardan hazırcevaplığı ve zekâsıyla kurtulmayı becerir. Bu yüzden Cireñşe anlatılarında bazı hanlar onunla dostluk kurmaya çalışmışlardır (Alpısbaev 1988: 51). Yukarıdaki anlatının yanı sıra Kazak Türkleri arasında Aldar Köse ve Cireñşe'nin bir arada yer aldığı başka anlatılar da vardır (Erimbetova 2003: 40-43).

Bu anlatıda Aldar Köse, Cireñşe'yi çaresiz bıraktığında daha çocuktur. Kazak Türkleri arasında bilge ve aynı zamanda zeki bir tip olarak tanınan böyle bir tipi sözüyle alt edebilen Aldar Köse'nin ne denli zeki bir tip olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Aldar Köse'nin hiçbir şey yapmadan sadece sözleri ve hileleriyle mal sahibi olması özelliği burada da öne çıkmıştır.

3.3. Aldar Köse ve Şeytan

Taşkent'te yayımlanan metinde oldukça hacimli anlatılardan birisi, Aldar Köse'nin Şeytan'ı kandırdığı kısımda yer almaktadır. Bu anlatının benzeri Kazak Türkleri arasından “Aldar Köse ve Zenginin Oğlu” adıyla derlenmiştir (Erimbetova 2003: 43-44). Taşbaskısı metinde Aldar Köse'nin kandırmadaki şöhreti Şeytan'a ulaşır. Çünkü şeytanlar, Köse'nin hileleri karşısında çaresiz kalmışlardır. Durumu Şor denizindeki babaları Şeytan'a bildirirler: *“Ey baba uşbu zamanda bir âdemni görermiz şeytanatlıg dersiga sendin niçe derece artukdur. Bilgesin Azazil bula turub andın Şeytanatlıg dersini okumağing lazımdur. Eger ol âdem balasını aldab ve susa kılaverse sendiñ niçe 'Azâzil anga halife hem bolay sen.”* (Aldar Köse Kitabı, 2). Aldar Köse'nin bu methini duyan Şeytan, şeyh suretinde Köse'nin yanına gider. Aldar Köse, Şeytan'a yaşını sorduğunda Şeytan, *“Atam Telbis, anam Nimlis'din togulub atım İblis munçalıg munça milyanga bardım”* der (Aldar Köse Kitabı, 3). Bunu duyan Aldar Köse, ağlamaya başlar. Şeytan, bunun sebebini sorduğunda Köse, Şeytan'ın doğduğu yıl, bir oğlunun dünyaya geldiğini, onu hatırladığı için ağladığını söyler. Şeytan, bu cevap karşısında şaşır kalır. Anlatının devamında

Şeytan, Köse'ye: “*Sana Aldar Köse diyorlarmış. Beni de aldatır mısın?*” der. Köse, aldatma aletinin evde kaldığını, evden alıp geldiğinde aldatabileceğini söyler. Şeytan buna inanır ve Köse'yi beklemeye başlar. Hâlbuki Köse, Şeytan'ı çoktan aldatmıştır (Aldar Köse Kitabı, 3).

Aldar Köse'nin Şeytan'la birlikte yer aldığı anlatıların vermek istediği mesaj, Köse'nin Şeytan'ı bile aldatabilecek bir tip olduğudur. Kazak Türklerinden tespit edilen bir anlatıda Aldar Köse ile Şeytan ortak olup buğday ekerler. Hasat vakti geldiğinde Aldar Köse, samanla buğdayı ayrı yerlere yığarak şeytana sorar: “*Bunun çoğunu mu alırsın, az olanı mı alırsın?*” Şeytan, çok olanı almak istediğini söyler. Ancak onun çok olduğu için aldığı samandır. Aldar Köse, bu şekilde Şeytan'ı da kandırılmış olur (Erimbetova 2003: 43). Görüldüğü gibi her iki anlatıda da Aldar Köse olağanüstü varlıklara bile galip gelebilmektedir.

3.4. Aldar Köse'nin Tüccarları Kandırması

Aldar Köse'nin aldatmadaki marifetini en iyi ifade eden anlatılardan birisi, tüccarları kandırdığı anlatıdır. Burada Köse, Semerkant pazarına götürdüğü eşeğini altın pisliyor diye binlerce altına satar. İki kez Semerkant pazarında eşeği altın pisler, ancak bu altınları eşeğe daha önce Aldar Köse yerleştirmiştir. Zengin tüccarlar bir araya gelip ortaklaşa Köse'den bu eşeği satın alıp evlerine dönerler. Köse'nin verdiği bilgiler doğrultusunda eşeği kırk gün beslerler, ancak eşek fazla beslendiği için şişip ölür. Sonunda tüccarlar, eşeğin altın pislemediğini, Köse'nin kendilerini kandırdığını anlarlar (Aldar Köse Kitabı, 3-8).

Aldar Köse'nin sıradan bir eşeği binlerce altına sattığı bu anlatının benzerini Ali Berat Alptekin, Taşeli'den derlemiştir. Alptekin'in “Dört Köşeler” adıyla *Taşeli Masalları* adlı çalışmasına dâhil ettiği masalda bir köse diğer üç köseyi kandırmaktadır. Masalda bir köse, üç köseye beş liralık eşeği elli liraya satmaktadır. Eşeğin neden pahalı olduğunu soranlara köse, eşeğinin para sıçtığını söyler. Önceden eşeğe yerleştirdiği paraların eşekten yere düştüğünü gören köşeler, eşeği elli liraya satın alırlar. Ancak eşek, fazla çavdar yemekten ve su içmekten ölür. Bunun üzerine köşeler, diğer köşenin kendilerini kandırdığını anlarlar (Alptekin 2002: 324-325).

Orta Asya Türkleri arasında tespit edilen bir anlatının Anadolu'daki sözlü gelenekten de tespit edilmesi, bu iki bölge arasındaki kültürel alışverişin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca Kazak, Özbek ve Türkmen Türklerinin halk anlatılarında karşımıza çıkan köse tipinin Türkiye Türkleri

arasında da benzer özellikleriyle yer alması da bu kültürel etkileşimin gücüne ışık tutmaktadır. İki ayrı bölgeden tespit edilen benzer bu anlatılar, Türk dünyası toplulukları arasındaki ortak kültürel unsurların varlığını desteklediği gibi Aldar Köse tipini de Türklerin ortak tiplerinden birisi haline getirmektedir.

3.5. Aldar Köse'nin Padişahı Kandırması

Metinde Aldar Köse'nin kandırdığı adamların, Köse'den şikâyetçi olmak için padişaha gittikleri bölüm, ayrı bir anlatının başlangıcını oluşturmaktadır. Köse'nin kandırdığı zengin adamlar, padişahın huzuruna geldiklerinde, Köse'nin hileyle eşeğini binlerce altına kendilerine sattığını, ancak eşeğin hiçbir meziyetinin olmadığını söylerler. Padişah Köse'nin nereli olduğunu sorduğunda Köse'nin Özbek olduğunu ve Kazak ilinde yaşadığını beyan ederler. Bunun üzerine padişah bütün Kazak yurtlarının aranarak Köse'nin bulunması emrini verir. Aldar Köse'nin padişahı kandırdığı olaylar, bu şekilde başlamış olur. Anlatının sonraki bölümlerinde olaylar şu şekilde gelişir:

a. Padişahın adamları Ürgenç çölünde Aldar Köse'nin evini bulurlar, ama Köse, askerlerin geldiğini haber alarak öncesinde evden ayrılır. Evde karısı ve kızı kalır. Bu durum, padişaha bildirilince padişah, Köse'nin kendisi yoksa kızının getirilmesini emreder. Köse, bu durumdan da haberdar olunca kılık değiştirip kızının yerine geçer. Padişahın askerleri kız kılığına girmiş Köse'yi padişaha götürürler.

b. Kız kılığındaki Köse'yi padişah, kırk kızla birlikte bir bağda yaşayan kendi kızının yanına gönderir. Köse, kızlarla birlikte yaşamaya başlar. Ancak çok geçmeden burada da hile yapmaya karar verir. Etrafındaki kızlara, “*Buraya herhangi bir erkeğin gelmesi imkânsız. Allah'a yalvaralım da bizlerden birisini erkek yapsın.*” der. Köse kırk gün ibadet edip dua eder. Sonunda kızlara kendisinin erkek olduğunu söyleyerek onlarla birlikte olmaya başlar.

c. Bir gün Türkistan beylerinden birisi, padişahın kızlarına talip olur. Ancak kızların simalarından kadın oldukları belli olmaktadır. Bunun üzerine kızların içinden kız kılığındaki Köse'yi seçip bu beye verirler. Bey, büyük bir toyla evlendirilir, ancak kendine eş olarak aldığı kişinin Köse olduğunu anlayınca evi terk eder. Köse oradan kaçıp kendi yurduna gelir (Aldar Köse Kitabı, 6-11).

Taşkent baskısı Aldar Köse Kitabı'ndaki bu anlatının benzeri Kazak Türkleri arasında mevcuttur. Kazak Türklerindeki anlatıda Aldar Köse, Alaşa Han'ı kandırmaktadır. Anlatıya göre Aldar Köse, Alaşa Han'a gidip altınları tarlaya ekerek çoğaltmak gibi bir hünerinin olduğunu söyler. Hanı ikna edip

altınları alan Aldar Köse'yi bir müddet sonra hanın askerleri aramaya giderler. Aldar Köse bu arada kız kılığına girmiş evde oturmaktadır. Askerler, Aldar Köse'yi sorduklarında kendisini Aldar Köse'nin kız kardeşi olarak tanıtan kadın, yağmur yağmadığı için ağabeyinin altınları çoğaltmadığını ve handan korkusundan altın aramaya gittiğini söyler. Askerler, durumu hana anlatırlar. Han, Aldar'ın kız kardeşini getirtip kendi kızlarının yanına koyar. Hiç kimse bu kızın kılık değiştirmiş Aldar Köse olabileceğini düşünmez. Kazak Türklerindeki anlatının bundan sonraki kısmı Taşkent taşbaskısındaki büyük oranda benzerdir, ancak bazı farklılıklar da vardır. Daneş Erimbetova'nın Kazak Türklerinden tespit ettiği bu anlatının sonunda Aldar Köse, altınlarla Alaşa Han'ın yurduna döner ve onun kızlarından birisiyle evlenerek ona vezir olur (Erimbetova 2003: 30-35).

Hem Taşkent anlatısında hem de Kazak Türklerinden tespit edilen anlatıda Aldar Köse yine hilekârlıkta sınır tanımazlığını göstermektedir. Kılık değiştirerek padişahın vereceği cezadan kurtulan Köse, içine düştüğü zor durumlardan faydalanma yoluna da gidebilmektedir. Masal karakterli bu anlatı, Aldar Köse'nin mücadele edilmesi güç bir tip olduğu fikrini doğruladığı gibi, bu tipin keskin bir zekâya sahip olduğunu da göstermektedir. Ancak bu tip, zekâsını sürekli olarak insanları kandırarak fayda elde etme şeklinde kullanmaktadır.

3.6. Aldar Köse'nin Ölümü

Biyografik bir şekilde düzenlenmiş bu metnin son kısmında Aldar Köse'nin nasıl öldüğü anlatılır. Buna göre Aldar Köse bir gün bir adama rast gelir. Bu adam, Köse'ye şöyle bir öleñ/şiiir söyler:

*Belli belli Kösening köşesine
Ağmay tökmey ohşabtı çişesine
Yüzünde bir tüki yok tib tigidür
Örtenib köyübtür goy bişesine* (Aldar Köse Kitabı, 11).

Bu şiirde Aldar Köse'nin yüzünde bir tüyünün olmadığı, yani köse olduğu vurgulanmaktadır. Aldar, bu şiirde kendisine köse diyen veya tüysüz diyen adama verecek bir cevap bulamadığı için yarılıp ölür. Köse, onlarca durumdan sıyrılmayı, insanları ve olağanüstü varlıkları her defasında kandırmayı başarmış iken alelade bir insanın basit bir şiirine cevap veremeyince çatlamıştır. Böyle bir olay, incelediğimiz metnin baş kısmında Cireñşe'nin başından geçmektedir. Orada Cireñşe, Aldar Köse'nin sorularına veya sözlerine cevap veremeyince çatlayarak ölmüştür (Aldar Köse Kitabı, 1). Her durumdan başarılı bir şekilde

çıkabilen ve her soruya bir cevap bulabilen tiplerin bu konularda sıkıntıya uğradıklarında ölmeleri, bu tiplerin genel özellikleriyle örtüşen bir durumdur. Hilede mahir bir tip, ancak doğal olarak hile yapamadığı veya kendine yürüyecek bir yol bulamadığı zaman ölmelidir. Böyle bir son, halk arasında meşhur olmuş Aldar Köse için beklenen sonudur.

Sonuç

Aldar Köse tipi ve Taşkent'te taşbaskısı tekniğiyle Taşkent'te yayımlanmış Aldar Köse Kitabı üzerine yapılan tespit ve değerlendirmelerin neticesinde şunları söylemek mümkündür:

1. Aldar Köse, Türk halk anlatıları arasında yer alan masal ve fıkralarda çeşitli hilelerle insanları ve olağanüstü varlıkları kandırabilen bir tiptir. Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Karakalpak gibi Orta Asya Türk toplulukları arasında "*Aldar Köse*" olarak masal ve özellikle fıkralarda yer alan bu tip, Türkiye sahasında ise "*Köse*" adıyla masallarda yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk dünyası coğrafyasında farklı isimlerle tanınmasına rağmen köse tipinin genel özellikleri ortak hususlar arasındadır.

2. Orta Asya Türkleri arasında halk edebiyatı ürünlerinin tespiti ve yayımlanması süreci, çoğunlukla Sovyetler Birliği döneminden itibaren başlatılır. Çarlık Rusyası döneminde ise Moskova merkezli olarak yapılan yayımlar öne çıkarılır. Bu bölgede 1800'lü yılların sonları ve 1900'lü yılların başlarında destan, halk hikâyesi ve fıkra gibi halk edebiyatı ürünleri taşbaskısı tekniğiyle yayımlanmaya başlandığını belirtmek gerekir. Pek çok tür veya tipe ilgili ilk derlemeler ve yayımlar da bu yıllara rast gelmektedir. Yayımlanan metinlerin kaynakları konusunda bazı bilgi eksiklikleri olmasına rağmen bu alanda yapılan çalışmalarda Taşkent, Buhara, Hive gibi merkezlerdeki metin neşirlerini de dikkate almak sağlıklı bir yaklaşım olacaktır.

3. Nasreddin Hoca gibi Türk dünyasının ortak tiplerinden birisi olan Aldar Köse ile ilgili literatüre bakıldığında ilk çalışmaların Sovyetler Birliği dönemine ait olarak kabul edildiği görülür. Oysa Çarlık Rusyası dönemine rast gelen ve Sovyet döneminden çok daha öncelere dayanan çalışmalar da vardır. Bunlardan birisi bu çalışmada incelemeye aldığımız taşbaskısı Aldar Köse Kitabı'dır. Kitapta Aldar Köse'nin yer aldığı çok sayıda anlatı bulunmaktadır. Aldar Köse'nin yaşadığı devir ve ailesiyle ilgili bilgiler de veren bu metin, Sovyetler Birliği döneminde Türk topluluklarının sözlü geleneklerinden tespit edilen anlatılarla önemli benzerlikler içermektedir. Bu yönüyle Taşkent'te yayımlanan metnin sözlü gelenekle güçlü bağlara sahip olduğunu söylemek mümkündür.

4. Taşbaskısı Aldar Köse Kitabı'ndaki anlatılarda köse tipinin temel özelliği, diğer pek çok anlatıda olduğu üzere, aldatıcılıktır. Toplumun hemen her zümresinden insanı, özellikle hanları ve tüccarları, çeşitli hilelerle aldatmaktadır. Aldattığı kişiler arasında Şeytan gibi olağanüstü varlıklar da vardır. Bu metinde yer alan bazı anlatıların Anadolu sahasından tespit edilen masalarda benzerlik göstermesi, Aldar Köse veya Köse anlatılarının Türk dünyasının büyük bir kısmında biliniyor olduğunu da gösterir niteliktedir. Sonuç olarak Taşkent'te yayımlanmış Aldar Köse Kitabı, bu konuda yapılmış ilk metin neşirlerinden birisi olmasının yanı sıra köse tipinin temel özelliklerini aksettiren ve Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde benzerleri olan çeşitli anlatılar içermesi açısından oldukça önemlidir. Bu taşbaskı metnin yanı sıra Orta Asya Türklerinin halk edebiyatı türleriyle ilgili olarak yayımlanmış çok sayıda taşbaskısı eserin bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu alanda yapılan çalışmalara bu neşirlerin de dâhil edilmesi, özellikle Sovyetler Birliği döneminde çeşitli müdahalelerle yayımlanmış metinlere nazaran, daha sağlıklı sonuçlar elde edilmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

Aldar Köse Kitabı, Taşkent.

ALLANAZAROV, Ag., 2007, *Türkmen Halk Ertekileri*, Türkmen Devlet Neşiryat Gulluğu, Aşgabat.

ALPISBAYEV, T., 1988, *Kazak Halık Adebıyatı: Ertegiler*, I. Cilt, Kazak SSR Gılım Akademiyası M. O. Avezov Atındağı Adebıyat cene Oner İnstitutu, Almatı.

ALPTEKİN, Ali Berat, 2002, *Taşeli Masalları*, Akçağ Yayınları, Ankara.

BORATAV, Pertev Naili, 2006, *Az Gittik Uz Gittik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

DERMAN, Gül, 1988, *Resimli Taş Baskısı Halk Hikâyeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

DUMAN, Mustafa, 2005, *Nasreddin Hoca Kitapları Açıklamalı Bibliyografyası (1480-2004)*, Turkuaz Yayınları, İstanbul.

DURDIYEV, T., K. Cumayev ve B. Şamıradov, 1967, *Türkmen Halk Dörediciligi Boyınça Oçerk*, İlim, Aşgabat.

EKER, Gülin Öğüt, 2003, “Fıkralar”, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, III. Cilt, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s. 63-130.

ERİMBETOVA, Daneş, 2003, *Aldar Köse Fıkraları*, Yesevi Yayıncılık, İstanbul.

HALMUHAMMEDOV, Şamuhammed, 1977, *Türkmen Halk Yumorınıñ ve Satirasınıñ Canr Özbolışılığı*, İlim Neşiryatı, Aşgabat.

KOZ, Sabri, 2008, *Letâ'if Nasreddin Hoca Fıkralarının İlk Baskısı (Çeviriyazı-Tıpkıbasım)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, İstanbul.

KURAT, Akdes Nimet, 2002, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara.

MAHDUM, Abid Nazar, “Bekasıl Euliye, Juldıznama, (Çev. Maksut Şapigi, Sensenbi Deuituli), Kültegin (Yayınevi), Astana 2005, 222+388 sahife renkli tıpkıbasım”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 4, Aralık 2009, s. 123-128.

ÖZTÜRK, Ali Osman, 1996, “1328/1912 Tarihli Taşbaskısı Bir Nasreddin Hoca Kitabı ve Bir Karşılaştırma Denemesi”, *Nasreddin Hoca'ya Armağan*, Oğlak Armağan Kitaplar, İstanbul, s. 271-279.

SAKAOĞLU, Saim, 1992, *Türk Fıkraları ve Nasreddin Hoca*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.

SAKAOĞLU, Saim, 1999, *Masal Araştırmaları*, Akçağ Yayınları, Ankara.

SAKAOĞLU, Saim, 2002, *Gümüshane ve Bayburt Masalları*, Akçağ Yayınları, Ankara.

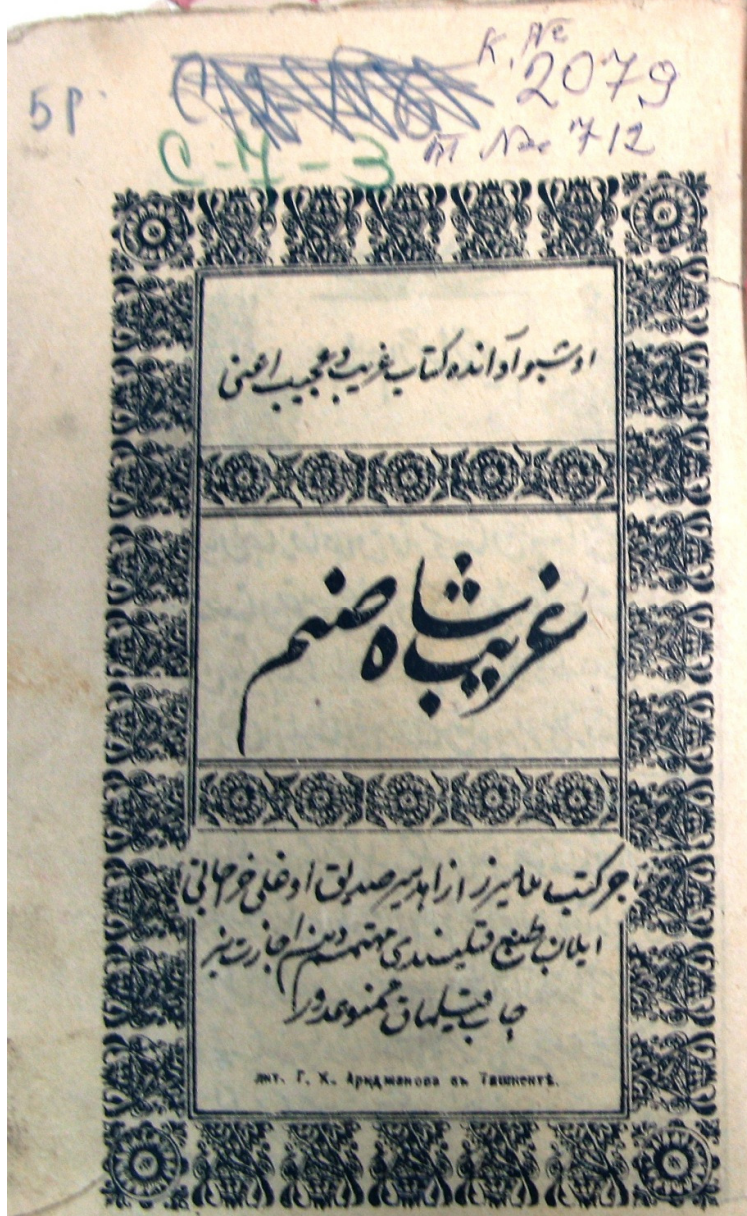
VEFÂYÎ, 2010, *Revnaku'l-İslâm*, (Haz. Abid Nazar Mahdum), Çile Yayınları, İstanbul.

YAZBERDİYEV, Almaz, 2005, *Doğu'da Matbu Yayınların Tarihi, 1802-1917 Arap Alfabeli Türkmen Kitapları Kataloğu*, (Çev. Ahmet R. Annaberdiyev), Kaknüs Yayınları, İstanbul.

YILDIRIM, Dursun, 1999, *Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ZHAMAKİNA, Alfıya, 2009, *Kazak Masalları Üzerine Bir İnceleme*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ek 1: Taşkent'te yayımlanmış Garip-Şah Senem hikâyesi

Ek 2: Taşkent'te yayımlanmış Sayadlı-Hemra hikâyesi

Ek 3: Taşkent'te yayımlanmış Farhad u Şirin hikâyesi

Ek 4: Taşkent'te yayımlanmış Aldar Köse Kitabı

